

Murat Kaş. *İrade ve Özgürlük Eylem ve Değer: Mukaddimât-ı Erbaa Tartışmaları Kavram-Problem-Argüman-Yaklaşım Haritası*. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2023. 195 sayfa. ISBN: 9786256569010.

*Kübra Bilgin Tiryaki**

Eylemlerde iradenin yeri ve onunla ilişkili olarak özgürlük meselesi metaetik tartışmaların temelinde yer alır. Bununla bağlantılı olan ikinci bir sorun alanı ise ahlâkî eylemlerin değerinin hangi kıstasa göre tespit edileceğidir. İslam düşüncesi söz konusu olduğunda ahlâkın bu iki başat meselesinin farklı disiplinler içerisinde kendilerine özgü bağlamlarla kuşatılmış bir şekilde incelendiği görülür. Bilhassa kelam ilminin kuruluşundan itibaren kulların fiilleri, Tanrı'nın irade ve yaratması karşısında kulların irade ve özgürlüğünün nasıl temellendirileceği, ahlâkî eylemin kaynağının akıl ve ilâhî belirlenim ekseninde nasıl tespit edileceği gibi meseleler disiplinin ana meselelerini teşkil etmiştir. Meşşâî İslam felsefesi literatürü içerisindeki irade, özgürlük ve eylemin değeri gibi sorunlar zorunlulukçu nedenselliğin bir parçası olarak ele alınmış ve sonraki dönemlerde Meşşâî filozoflar insan eylemlerine ilişkin "cebrî" yaklaşımlardan birisi olarak kategorize edilmiştir. Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/ 1210) sonrasında hem felsefe, tasavvuf ve kelam gibi nazârî disiplinlere hem de bilhassa usûl-i fıkıh gibi İslami ilimlerin diline ve yöntemine sirayet eden tahkik tavrı ile birlikte usûl-i fıkıh metinlerinde de insan eylemlerine ilişkin tartışmaların yoğunluğu ve derinliği artmıştır. Kuşkusuz bunun en mihver örneği Maturîdîlik'in müteahhir döneminin başlatıcısı olarak kabul edilen' Sadruş-şerîa'nın (ö. 747/1346) fıkıh usulü eseri olan *Tenkîhu'l-usûl'e yazdığı et-Tavzîh fi halli*

1 Muhammed Yetim-Asım Cüneyd Köksal, "Sadruşşerîa", *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer, <https://islamdusunceatlası.org/sadrusseria/274> (Erişim tarihi: 10 Nisan 2024).

* Dr. İslam Felsefesi. İletişim: k.bilgin61@gmail.com

ğavâmizi't-Tenkîh adlı şerhinin içerisinde yer alan dört öncül (*mukaddimât-ı erbaa*) üzerinden insan iradesi ve özgürlüğü ile eylemlerin değerini ele alıp ispatlamasıdır. Sadrüşşerâ'nın buradaki dört mukaddime üzerinden insan özgürlüğü ve eyleminin değerine ilişkin yaklaşımı öylesine etkili olmuştur ki kendisinden sonra yüzyıllar boyunca metnin bu kısmı pek çok şerh ve haşiyeye konu olmuş ve “mukaddimât-ı erbaa risaleleri” olarak ayrı bir tartışma alanı ve literatür oluşturmuştur.² Metnin böylesine önemsenmesi bu konunun kelimeler ve fıkıh usulü bağlamındaki başka meselelere uzanan etkisi ve Eş'arî-Maturîdî kelimeler tavrı arasında daima canlılığını koruyan bir tartışma alanı olmasıyla alakalıdır.

Bilhassa son yıllarda Sadrüşşerâ'nın mukaddimât-ı erbaasına dair yazılan şerh ve haşiyelerin makalelere ve tezlere konu olarak incelendiği görülmektedir. Ayrıca söz konusu şerh-haşiyelerin bütününe dikkate alarak içeriklerini analiz eden çalışmaların arttığı görülmektedir. Ancak şimdiye kadar metaetik düzlemde hem Sadrüşşerâ'nın tavrını hem de şarihler ve muhaşşiler eliyle ona yöneltilen eleştiri ve yorumlama faaliyetlerini bütüncül bir şekilde ele alan bir çalışma bulunmamaktaydı. Murat Kaş tarafından kaleme alınan *İrade ve Özgürlük Eylem ve Değer: Mukaddimât-ı Erbaa Tartışmaları Kavram-Problem-Argüman-Yaklaşım Haritası* başlıklı eser literatür içerisinde bulunan böylesi bir boşluğu doldurmaya müteveccih olarak ortaya çıkmıştır. Kitabın başlığında da belirttiği gibi yazar kitabı üç bölüm olarak kurgulamış ve dört mukaddime etrafında örülen yorum geleneğini kavram haritası, problem-argüman haritası ve yaklaşım haritası olmak üzere üç bölümde incelemiştir. Yazarın bunu yapmaktaki amacı mukaddimât-ı erbaa etrafında oluşan kavram ve meselelerin izleğini ortaya çıkarmak ve daha önce ele alınmamış sorun alanlarına dikkat çekmektir.

Kavram haritasının çıkartıldığı birinci bölümde fiil, nefsülemr, i'tibâr, ikâ, vücûb, irade-ihtiyâr, tercih, kasd, kesb, aklî, zâtî ve hüsiin-kubuh kavramları ele alınmaktadır. Görüleceği üzere bu kavramların büyük çoğunluğu nazarî tartışmalarda belirli mihrâkî anlamlar çerçevesinde ortak olarak kullanılan ve fakat her bir nazarî düşünce mensubunun kendi teorisi çerçevesinde yeni anlamlar yükleyerek dönüştürdüğü kavramlara tekâbüle etmektedir. Dolayısıyla Sadrüşşerâ'nın dört mukaddime bağlamında koruduğu sınırlar ve sonraki yorumcuların katkıları da dikkate alınarak bu

2 İlgili literatür hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Asım Cüneyd Köksal, “Osmanlılarda Mukaddimât-ı Erbaa Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (Şubat 2018), 101-132; Şule Güldü, *Osmanlı Dönemi Fıkıh Usûlü Çalışmaları: Hüsiin-Kubuh Zemininde Oluşan Mukaddimât-ı Erbaa Literatürü*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021).

kavramların içeriklerinin belirginleştirilmesi, tartışmaların içeriğine geçmeden önce elzem görünmektedir. Bu kavramlar içerisinde “îkâ”nın ayrı bir yeri bulunmaktadır. Zira Sadrüşşerîâ bu kavramı insan özgürlüğünün temellendirilmesi, irade ve eylem arasındaki sürecin belirginleştirilmesi adına bir ara kategori olarak tahsis etmiş ve irade-özgürlük konusundaki yaklaşımının merkezine bu kavramı yerleştirmiştir. Sadrüşşerîâ insanın eylemlerinde özgür olduğunu temellendirmek için “yaratılmış” olmayan dolayısıyla “ne mevcut ne de madum olan, ancak bir i’tibâr olarak kabul edilebilecek” îkâ kavramını ortaya koymuştur. Îkâ’nın “hâl” olarak kabul edilmesi ise ne mevcut ne de madum olan îkânın Ebû Hâşim’in (ö. 321/933) ahvâl teorisinin tüm sonuçlarıyla özdeş olduğu sonucunu ortaya çıkarmaz. Zira varlık, birlik, imkân gibi entiteler ahvâl görüşünü kabul etmeyenler tarafından ne mevcut ne de madum olmakla nitelenmişlerdir. Dolayısıyla “ne mevcut ne de madum olmak” kategorisini bütünüyle hâl kategorisi ile özdeş kabul etmek mümkün değildir. Öte yandan îkâ’nın “hâl” olduğu kabul edilse bile buradaki esas meselenin hâl olması değil; îkânın nef-sülemrde sabit bir şey olması olduğu belirtilmiştir (24). Ne mevcut ne de madum bir kavram olmasının ne anlama geldiği, îkâ’nın bir “hâl” olarak anlaşılmasının neye karşılık geldiği gibi sorunlar şarihler arasında ciddi tartışmalara yol açmıştır (22-30). Peki neden Sadrüşşerîâ insan özgürlüğünü temellendirmek için îkâ kavramını geliştirmek zorunda kalmıştır? Ona göre îkâ kabul edilmeden salt irade ve ihtiyar yoluyla insan fiilini analiz etmek fiili yaratıcıya bağlayarak sonsuz bir geriye gidişe yol açmakta, bunun sonucunda müreccihler silsilesi Tanrı’nın zâtı, iradesi gibi “kadîm bir şey”de son bulmaktadır. Bu durumda fiilin varlığı zorunlu olacağı için cebr ortaya çıkmakta ve insan özgürlüğünden söz edilemez hale gelmektedir. Daha açık bir ifadeyle söylenecek olursa “mevcut fiil ilâhî kudretin yaratmasıyla meydana gelirken, îkâ, mevcut fiilin varlık alanına çıkması için gerekli olan tam illetin bir parçası” konumundadır (27). Bu durumda kulun îkâsı ile Tanrının yaratması arasında kurulan ilişkide îkâ itibârî bir şey olduğu için tekvine konu olmamakta ve böylece kulun fiile yönelmesine dair irâdî bir alan açılmış olmaktadır. Kulun îkâsı ilâhî kudrete konu olmazken; kulun irâde ve îkâsının eklenmesiyle meydana gelen “fiil” ilâhî kudrete konu olmaktadır. Yazarın bu bağlamda dikkat çektiği temel sorun ise, îkânın kulun kudretine; fiilin yaratılmasının ise ilâhî kudrete nasıl bağlanabileceğidir. Zira ortaya çıkan “fiil” ilâhî tekvine ve kulun îkâsına bağlı tek bir şey olarak dışta mevcutken, tekvîn ve îkâ nef-sülemrde fiilden ayrı entiteler olmak durumundadır (30).

Kavramları ele almasının ardından yazar “Problem-Argüman Haritası” başlıklı İkinci bölümde dört öncülün içeriminde bulunan irade-özgürlük ile ahlâkî yargıların

kaynağına ilişkin referans noktalarının belirlenmesine dair hüsun-kubuh meselesi ekseninde yer alan alt problem alanlarını incelemektedir. Yazarın böyle bir ilişkilendirme yapmasının sebebi, Sadrüşşerîa'nın insan irade ve özgürlüğünü temellendirirken bunu hüsun-kubuh problemi ekseninde gelişen tartışma alanına referanslarla yürütmesidir. Bu bölümde yazar, irade-özgürlük problemi altında "İhtiyârın Olumsuzlanması, Mutlak Otonomi İddiası ve Reddi, Yaratıcı Olmayan Etkin Fiil (îkâ) Doktrini" başlıklarıyla ilgili problemleri incelemektedir. Bölümdeki diğer ana başlıklar "Hüsun-Kubuh Problemi" ile yazarın konuyla ilgili gördüğü mevzulara kısaca değindiği "Tâlî Problemler" başlığı altında ele aldığı konulardır. Yazarın problem-argüman haritasını çizmekteki esas amacı üçüncü bölümde ele alacağı Sadrüşşerîa'nın yaklaşımını daha belirgin hale getirecek tartışma bağlamını ortaya koymaktır. Nitekim ikinci bölüm iki ana problem olarak irade-özgürlük ile hüsun-kubuh meselesinin Sadrüşşerîa'nın yaptığı atıflar çerçevesinde Mutezîlî-Eş'arî ekoller içerisinde gelen görüşlerin incelenmesinden oluşmaktadır. Sadrüşşerîa'ya göre Eş'arî hüsun-kubuh teorisinin temelinde bulunan iki önermeden birisi hüsun-kubuhun zâtî olmayışı, diğeri ise kulun ihtiyârının olmayışıdır. Kulun fiillerinde zorunlu oluşunun bir örneği olan bu yaklaşım yazar tarafından şu kıyas formuyla ifade edilmiştir:

- a. Kulun fiileri ihtiyârî değildir.
- b. İhtiyârî olmayan hiçbir şey hüsun ve kubuhla nitelenemez.
- c. O halde kulun fiili hüsun ve kubuhla nitelenemez (76).

Kaş'a göre Sadrüşşerîa, mukaddimât-ı erbaanın tamamını bu argümanın birinci öncülüne karşı yani kulların fiillerinin ortaya çıkışında ihtiyâr sahibi olduğunu ispat etmek üzere geliştirmiştir. Kulun irade ve ihtiyâr sahibi olduğunun ispat edilmesinin ardından ikinci öncüle karşı olarak Mutezîlî yaklaşımdan ayrılarak Maturîdî hassasiyete dikkat edecek şekilde hüsun-kubuhun aklî olduğunu ispat edecek bir argüman ortaya koymuştur. Zira kulun fiilinin ihtiyârî olmadığı durumda onun fiiline ilişkin aklî bir belirlenimin olamayacağı; bu durumda hüsun-kubuhun aklî değil şer'î olarak belirleneceği sonucu çıkmaktadır. Zira ihtiyârî olmayan tesadüfî ve mecburî fiilin aklî hüsun-kubuhla nitelenmesi mümkün değildir. Kulun ihtiyâr sahibi olduğunun ispatlanması durumunda hüsun-kubuhla ilgili bu sonuç da değişecektir. Kaş, kulun iradesine dair Sadrüşşerîa'nın "ne cebr ne de tefviz, ikisi arasında bir şey" olarak ifade edilebilecek görüşüyle ortaya koyduğu yaklaşımının aynı zamanda Mutezîlî tavrın ve filozofların iddialarının da bir eleştirisi olarak okunabileceğini söylemektedir. Yazara göre Sadrüşşerîa'nın Eş'arî'nin görüşünü "ihtiyârî yok sayan bir yaklaşım" olarak ka-

bul etmesi onun katıksız cebr ve ılımlı cebr (*cebr-i mutavassıt*) arasında netice olarak bir fark görmediği anlamına gelmektedir (77).

Sadrüşşerî'a göre "ne mevcut ne de madûm olan îkâ" hâdis fiille kadîm varlık arasındaki irtibatı sağlayan unsur olduğu gibi aynı zamanda insan özgürlüğü de bu unsurun varlığıyla temellendirilmektedir. İnsan özgürlüğünün temellendirilmesi îkânın Tanrı'ya zorunluluk yoluyla bağlanmaması ile gerçekleşir. İnsanın kudretine konu olan îkâ, fiilin gerçekleşmesi için ona eklenen diğer unsurlarla birlikte zorunlu olarak tahakkuk eder ve bunun neticesinde Tanrı tarafından "yaratılır." Dolayısıyla îkânın ne mevcut ne de madûm olan bir şey olduğunun ispatıyla birlikte hem mûcib bizzat Tanrı görüşü ihtimal dışı kalır hem de ihtiyâr sahibi bir Tanrı anlayışı kulun özgürlüğüne halel getirmeyecek şekilde temellendirilmiş olur. Anlaşılabacağı üzere Sadrüşşerîa hem filozofların yaklaşımı olan zorunlulukçu Tanrı anlayışından hem de cebr-i mutavassıt olsa da kulun irade sahibi olduğunu temellendiremeyen Eş'arî yaklaşımdan uzaklaşarak ihtiyâr sahibi Tanrı'nın yaratması ile kulun irade sahibi oluşunu çelişik olmayacak şekilde açıklama imkanına kavuşmuş olmaktadır.

Kulun irâdesinin îkâ ile ilişkisini ve hüsun-kubuhu ele almasının ardından tâlî mevzulara geçen yazar, bu konuları ele almasının sebebinin iki hususla ilgili tartışmaların hangi meselelerle irtibatlı olduğunun görülmesi ve tartışmayı derinleştiren yorumcuların iki temel meseleyi hangi konuları gündeme getirmenin aracı kıldıklarının tespit edilmesi olduğunu belirtir (104). Yazar tâlî meseleleri ele alırken onların iki ana mesele ile irtibatları cihetinden incelediğini ve ayrıntılı bir argüman haritası çıkarmadığını belirtir. Kitabın esas mevzusu dikkate alındığında çizilen sınırlara riayet edilmesi açısından bu tercihin isabetli olduğu görülmektedir.

Kavramları ve argüman haritasını ortaya koymasının ardından "Yaklaşım Haritası" başlıklı üçüncü bölümde yazar Sadrüşşerîa'nın iki meseleye ilişkin yaklaşımını ve görüşlerin içeriğine dair yorum geleneğini ayrıntılı bir biçimde ortaya koyar. Kaş, mukaddimât-ı erbaa üzerine yazılan şerhlerde söz konusu yaklaşımlara ilişkin farklı tasniflerin bulunmasıyla birlikte bunlara ilişkin ayrıntılı bir tartışmanın yer almadığını belirtmektedir. Bu bölümde yazarın esas odaklandığı nokta Sadrüşşerîa'nın dört mukaddime ile ele aldığı irade meselesi ile onun öncesinde ve sonrasında irade meselesiyle ilişkilendirerek tartıştığı hüsun-kubuh meselesinin mukaddimât-ı erbaa etrafında oluşan yorum geleneği içerisinde nasıl incelendiği, eleştiri veya kabule konu olduğunun gösterilmesidir. Kaş, Sadrüşşerîa'nın irade ve özgürlüğe dair dört öncül üzerinden ortaya koyduğu yaklaşımının insan iradesini bütünüyle reddeden katıksız cebr anlayışından ziyade Eş'arîliğin pozisyonu olan ılımlı cebre (*cebr-i mutavassıt*)

yönelik olduğunu belirtmektedir. Öte yandan yazar, Sadrüşşerîa'nın Mutezîlî yaklaşımında olduğu gibi insanı fiile varlık veren otonom bir varlık olarak görme (*tefviz/istiklâl*) görüşüne de karşı çıkmakta olduğunu ve kesb teorisinin ikâ ve kasd ile desteklenmiş farklı bir yorumunu geliştirdiğini söylemektedir. Tüm bunları dikkate alan Kaş, yaklaşım haritasını “cebr, tefviz ve kesb” kavramlarını merkeze alacak şekilde kurgulamıştır.

Sadrüşşerîa'ya göre ikâ fikrini içermeyen bir kesb teorisi sonuç olarak ılımlı cebre yönelmeye mahkum görünmektedir (132). Bu durumda yazar kesb'in doğrudan ikânın kendisi mi yoksa onu içeren başka bir şey mi olduğu sorusunu sorar. Ona göre kesb'in gönderiminin ne olduğunu belirginleştirmek için “kasd” kavramına dikkat çekmek gerekmektedir. Kaş'ın yorumuna göre ikâ önce iradenin, ardından kudretin ortaya konulmasıyla birlikte fiilin gerçekleştirilmesi anlamına gelmekte; böylece kesb, irade ve kudrete ilişkin iki kasd ve ikânın bileşiminden oluşmaktadır (151). İnsanın kasdı fiilin varlığının nâkıs illeti olduğu için fiilin meydana gelmesini zorunlu kılmaz. Bilakis “ilâhî kudret ve meşîet, insanın zâtı, iradesi, kudreti, kasdı, ikâsı ve engel olmaması gibi” unsurları içeren tam illetin bulunması fiili gerektirir (152).

Hüsn-kubuha ilişkin yaklaşımları ahlakî eylemin değerine ilişkin modern kategorizasyon ile değerlendiren yazar bu yaklaşımları ilâhî buyruk öğretisi, nomolojik etik ve nomo-teo-lojik başlıklar altında inceler. Kaş'a göre hüsn-kubuhun şer'î olduğu iddiasını temsil eden Eş'arî ilâhî buyruk öğretisi; aklî olduğu iddiasının temsilcisi Mu'tezile ise nomolojik (yasa-bağımlı) etik olarak yorumlanabilir. Yazar Eş'arî ve Mutezîlî yaklaşımlara ilişkin böylesi adlandırmalar bulunsa da Mâturîdî görüşü temsil eden bir kategori geliştirilmediğini belirtmektedir. “Zâtî ve aklî hüsn-kubuh fikrini benimsemesi, ancak vücut alallâh iddiasını ve bilginin oluşumunda tevîd teorisini kabul etmemesi açısından” Mâturîdî ekolün yaklaşımını “nomo-teo-lojik etik” olarak adlandırmayı önermektedir. Yasa, Tanrı ve akıl kavramlarını içeren bu isimlendirmede hem yasayı hem de aklı “aşkın olan” Tanrı iki unsurun üstünde onları belirleyen bir üst kavram olarak bulunmaktadır. Böylesi bir bağlamda Mu'tezile'de olduğu gibi insanî aklın Tanrı'nın fiillerine zorunluluk yüklediği bir sistemden uzaklaşmış; temel aklî ilkelerin insan aklı tarafından kavrandığı bir düzleme işaret edilmiş olmaktadır (172-173).

Yazar sonuç bölümünde Sadrüşşerîa'nın yaptığı gibi irade-özgürlük meselesinde cebr ve tefviz arasında insanın hakiki anlamda irade sahibi oluşunu temin edecek bir kesb görüşünü savunmanın ve keza zorunlulukçu bir zâtî hüsn-kubuh ile ilahî belirlenim arasında hüsn-kubuhun akliliğini tesis etmenin zorluğunun, ona uygun

geliştirilecek teorik araçların teminindeki zorlukla ilişkili olduğunu belirtmektedir. Sadrüşşerîa'nın mukaddimât-ı erbaa'sı etrafında oluşan yorum geleneği de yüzyıllar içerisinde bu zorluklara ilişkin çözümler geliştirmeye çalışan çabalara işaret etmektedir. Yazarın meseleler ölçüsünde metnin şerh ve haşiyelerine atıfta bulunarak oradaki yorumları metnin bağlamı içerisine taşıması, iki meseleyi bu birikimle ilişkilendirerek okumaya imkan vermektedir. Ancak böylesi zengin bir içerik karşısında yorumların metni hangi noktalara taşıdığı, birbirinden farklılaşan yorumların nasıl kategorize edileceği ve ayrıştırılacağına ilişkin daha ayrıntılı analizler yapılması beklenilebilirdi. Yazarın da dikkat çektiği üzere bu eksiklik konunun irtibat noktalarının ilk kez böyle bir bütünlük içerisinde ortaya konulması sebebiyle mazur görülebilir. Kitap, Sadrüşşerîa'nın dört mukaddimesi etrafında oluşan bu geleneğin irade-özgürlük ve eylemin değerine ilişkin yürütülen çağdaş metaetik tartışmalarda aslî bir unsur olarak çok daha fazla dikkate alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Sadrüşşerîa ve yorumcuların geliştirdiği çözümlerin bugünkü tartışmaların organik bir parçasına dönüşmesi ancak böylesi bir temellük ile mümkün olacaktır.